

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ گرایش مطالعات خلیج فارس

بررسی اوضاع سیاسی اقتصادی شهرهای شمالی حوزه خلیج فارس در طول سه

قرن اول هجری

استادان راهنما:

دکتر سید اصغر محمود آبادی

دکتر اصغر فروغی ابری

استاد مشاور:

دکتر مرتضی نورائی

پژوهشگر:

یوسف طیبی

دی ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

تقدیر و تشکر:

ستایشگر معلمی هستم که اندیشیدن را پیاموزد نه اندیشه را حمد وستایش خداوند حکیم و دانایی را سزاست که با قلم خویش انسان را دانش آموخت تا در پرتو علم آموزی، به ساعات و رستگاری نایل آید. مراتب تشکر و ارادت خود را به محضر اساتید بزرگوارم استادان راهنما جناب آقای دکتر سید اصغر محمود آبادی و دکتر اصغر فروغی ابری و استاد مشاور جناب آقای دکتر مرتضی نورائی تقدیم می دارم و سرافرازی و شادکامی ایشان را از خداوند متعال خواستارم. همچنین از مدیر گروه محترم تاریخ، جناب آقای دکتر مرتضی دهقان نژاد و تمامی اساتید فاضل و دانشمند گروه تاریخ دانشگاه اصفهان که تمام اندوخته هایم را مدیون زحمات این بزرگواران می باشم، تشکر و قدردانی می نمایم. همچنین از اعضای خانواده محترم فرزاد طیبی، پرویز، نسرین، شهین، طیه طیبی و تمامی دوستانم، علی محمدنظری، رسول قاسمی، فرشاد کرم زاده، اسماعیل قاسمی خواه، مجتبی نوجوان، سعید مهرگان، خانم سعیده حقیقت، فاطمه فیروزی و تمامی دوستانم نهایت تقدیر و تشکر را دارم که در این راه مرا یاری کردند.

تقديم به

پدر و مادرم

چکیده:

با آشکار شدن نشانه‌های ضعف دولت ساسانی و حملات نامنظم اعراب سرحدی به مرزهای ایران و مشاهده‌ی عدم توانایی دولت ساسانی برای مقابله با آنها، اعراب مرزنشین تصمیم به جلب حمایت خلیفه‌ی مسلمین از خود، برای حملات گسترده تر به خاک ایران را گرفتند، با به خلافت رسیدن عمر جریان این فتوح به اوج خود رسید و اعراب به تدریج موفق به فتح نواحی مختلف ایران گردیدند، و بعد از آن در دوران خلفای بنی امیه و بنی عباس شاهد حضور خوارج، زنگیان، قرامطه و گروه‌های سیاسی دیگر در ایران هستیم، که به لحاظ سیاسی این کشور را تحت تاثیر خود قرار دادند. در بررسی جریان فتوح، از لحاظ زمانی فضایی را بین سالهای اولیه هجرت تا پایان خلافت عثمان (۲۳-۳۵ هجری) و از لحاظ مکانی تا حوزه‌ی ایالت فارس را در برمی‌گیرد. از این رو در صدد یافتن پاسخ بر، چگونگی فرایند فتوح مسلمانان در حوزه‌ی خلیج فارس در طی سالهای اولیه هجرت هستیم.

در ارتباط صنعت دریانوردی و کشتیرانی نیز واقعیت این است، که بعد از استیلاء و چیرگی اسلام، هم در میان گلافلان (کشتی‌سازان) و هم در میان دریانوردان، ایرانیان عنصر غالب را تشکیل می‌دادند. ایرانیان نه تنها تجار عمده و دولت‌مند در عمان و یمن بودند بلکه در کالیکوت، بنگال، کامبای و در منتهای ایه شرقی مالاکا نیز محلاتی بنیان نهادند. شرح مسافرت‌های ابوزید سیرافی در قرن سوم هجری، گزارش مسعودی از سفر خود همراه با تجار سیرافی به آفریقا، نوشتن رهنامه‌ها و فرهنگ‌نامه‌های دریایی توسط ایرانیان، همه خود گویای نقش فعال ایرانیان در تجارت فرامنطقه‌ای خلیج فارس در طی قرون اسلامی است. ایرانیان علاوه بر آنکه در تجارت دریایی نقش فعالی داشتند دارای مراکزی برای ساخت کشتی بودند و در این صنعت نیز پیشرفتهای چشمگیری داشتند. بدون تردید بعد از حضور اعراب در منطقه خلیج فارس نه تنها تجارت این منطقه دچار رکود نشد بلکه ایرانیان همچنان به عنوان یک نیروی برتر تجاری در منطقه حضور داشتند.

در رساله‌ی حاضر سعی شده است که به بررسی جایگاه ایرانیان در تجارت فرامنطقه‌ای خلیج فارس، نقش تجار ایرانی در ارتباط با چین، هند و آفریقا و بیان اختراعات ایرانیان در عرصه دریانوردی، صنعت کشتی سازی و انواع کشتی های ایرانی خلیج فارس در طول تمدن اسلامی پرداخته شود.

در پایان استدلال اصلی این است که فتوح مسلمانان در این حوزه از ابتدا بدون برنامه ای خاص بود که به شکست نیروهای مسلمانان انجامید. اما بعد از ایجاد پایگاههایی برای ادامه فتوح در حوزه‌ی خلیج فارس فرایند فتوح هدفدار و دارای برنامه ای خاص گردید. در دریانوردی نیز اعراب مسیری را پیمودند که ایرانیان از قبل پیموده بودند و اعراب تنها دنباله رو ایرانیان در تجارت دریایی و صنعت دریانوردی بودند.

کلید واژگان: خلیج فارس، فتوح، امویان، عباسیان، اقتصاد، دریانوردی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات
۱-۱-۱	تبيين مسأله پژوهشی و اهمیت آن.....
۲-۱	اهداف تحقیق.....
۳-۱	پرسشهای و فرضیه های تحقیق.....
۳-۱-۱	پرسشها.....
۳-۱-۲	فرضیات.....
۴-۱	روش تحقیق و مراحل آن.....
۵-۱	پیشینه ی تحقیق.....
۶-۱	معرفی گزیده ای از منابع.....
۶-۱-۱	منابع جغرافیایی.....
۶-۱-۲	منابع دسته اول.....
۷-۱	بررسی جغرافیای تاریخی شهرهای ساحلی خلیج فارس در سه قرن اولیه هجری.....
۷-۱-۱	حدود جغرافیای فارس در قرون اولیه اسلامی.....
۷-۱-۲	اردشیرخوره.....
۷-۱-۳	شهرهای کوره ی اردشیر.....
۷-۱-۴	ارجان.....
۷-۱-۵	شهرهای ارجان.....
۷-۱-۶	ولایت اصطخر.....
۷-۱-۸	کوره ی دارابگرد.....
۷-۱-۹	شهر های کوره ی داراب گرد.....
۷-۱-۱۰	کوره ی شاپور.....
۷-۱-۱۱	شهرهای کوره ی شاپورخره.....
۸-۱	کرمان.....
۹-۱	خوزستان.....
	فصل دوم: بررسی اوضاع سیاسی حوزهی شمالی خلیج فارس در دوران خلفای راشدین
۳۸	مقدمه.....

عنوان	صفحه
۱-۲- عمان.....	۴۰
۲-۲- بحرین.....	۴۲
۳-۲- حملات اعراب به غرب ایران.....	۴۴
۳-۲-۱- فتح شهر های اهواز.....	۴۵
۳-۲-۲- فتح شهرهای فارس.....	۵۳
۴-۲- شورش خریت ابن راشد.....	۶۲
فصل سوم: بررسی اوضاع سیاسی حوزه شمالی خلیج فارس در دوران خلفای بنی امیه (۱۳۲-۴۰ هجری)	

۱-۳- معاویه بن ابی سفیان (۶۰-۴۰ هجری / ۶۸۰-۶۶۰ میلادی).....	۶۳
۳-۱-۱- شورش حمران بن ابان در دوران معاویه و ولایت بسر در بصره (۴۱ هجری / ۶۶۱ میلادی).....	۶۴
۳-۱-۲- ولایت عبدالله بن عامر در بصره دوران معاویه (۴۱ هجری / ۶۶۱ میلادی).....	۶۴
۳-۱-۳- ولایت زیاد در بصره دوران معاویه.....	۶۴
۳-۲-۲- یزید بن معاویه (۶۳-۶۰ هجری / ۶۸۲-۶۸۰ میلادی).....	۶۵
۳-۲-۱- خروج ابوبلال مرداس بن ادیه.....	۶۵
۳-۳- مروان بن حکم (۶۵-۶۴ هجری / ۶۸۴-۶۸۳ میلادی).....	۶۵
۳-۴- عبدالملک بن مروان (۸۶-۶۵ هجری / ۶۸۷-۶۸۴ میلادی).....	۶۶
۳-۵- گسترش فعالیت های خوارج در سواحل شمالی خلیج فارس.....	۶۷
۳-۵-۱- گسترش فعالیت های ازارقه در سواحل شمالی خلیج فارس.....	۶۹
۳-۵-۲- همکاری خوارج با عبدالله بن زبیر.....	۶۹
۳-۵-۳- ازارقه در بصره.....	۷۰
۳-۵-۴- انتخاب مهلب برای جنگ با خوارج.....	۷۱
۳-۵-۵- خروج زبیر بن ماحوز در سواحل شمالی خلیج فارس.....	۷۲
۳-۶- خوارج در دوران خلافت عبدالملک بن مروان.....	۷۳
۳-۶-۱- فرماندهی عبدالعزیز برای جنگ با خوارج.....	۷۴
۳-۶-۲- فرماندهی مهلب بن ابی صفره برای جنگ با خوارج.....	۷۴
۳-۶-۳- ایجاد اختلاف در میان خوارج.....	۷۵
۳-۶-۴- جدا شدن قطری و رفتن به طبرستان.....	۷۶
۳-۷- قیام صالح بن مسرح و شیبب بن یزید.....	۷۷

عنوان	صفحه
۳-۷-۱-فرار شیب از کوفه	۷۸
۳-۸-امیری حجاج بر عراق و خروج ابن اشعث در کرمان و فارس.....	۷۸
۳-۹-شورش ابن اشعث در دوران حجاج.....	۷۹
۳-۹-۱-علت مخالفت عبدالرحمن با حجاج	۸۰
۳-۹-۲-نقش مردم فارس در خروج ابن اشعث.....	۸۲
۳-۹-۳-جنگ شوشتر و زاویه (۸۱ هجری / ۷۰۰ میلادی).....	۸۳
۳-۹-۴-نبرد دیرجماجم (۸۳ هجری / ۷۰۲ میلادی).....	۸۴
۳-۹-۵-جنگ مسکن.....	۸۵
۳-۹-۶-رفتن ابن اشعث به خراسان.....	۸۵
۳-۹-۷-کشته شدن ابن اشعث (۸۵ هجری / ۷۰۴ میلادی).....	۸۶
۳-۱۰-ولید بن عبدالملک (۹۶-۸۶ هجری / ۷۱۵-۷۰۵ میلادی).....	۸۷
۳-۱۱-سلیمان بن عبدالملک (۹۹-۹۶ هجری / ۷۱۸-۷۱۵ میلادی):.....	۸۷
۳-۱۲-یزید بن عبدالملک (۱۰۵-۱۰۱ هجری / ۷۲۳-۷۲۰ میلادی).....	۸۸
۳-۱۲-۱-شورش یزید بن مهلب.....	۸۸
۳-۱۳-ولید بن یزید (۱۲۶-۱۲۵ هجری / ۷۴۴-۷۴۳ میلادی).....	۸۹
۳-۱۴-هشام بن عبدالملک (۱۲۵-۱۰۵ هجری / ۷۴۳-۷۲۳ میلادی).....	۹۰
۳-۱۵-یزید بن ولید (۱۲۶ هجری / ۷۴۴ میلادی).....	۹۰
۳-۱۶-مروان بن محمد الجعدی (۱۳۲-۱۲۷ هجری / ۷۵۰-۷۴۵ میلادی).....	۹۱
۳-۱۶-۱-شورش عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر (۱۲۷ هجری / ۷۴۵ میلادی).....	۹۱

فصل چهارم: بررسی اوضاع سیاسی سواحل شمالی حوزه خلیج فارس در دوران خلفای

عباسی (۲۹۸-۱۳۲ هجری)

۴-۱-ابوالعباس سفاح (۱۳۶-۱۳۲ هجری / ۷۵۴-۷۵۰ میلادی).....	۹۳
۴-۲-عبدالله ابوجعفر منصور (۱۵۸-۱۳۶ هجری / ۷۷۵-۷۵۴ میلادی).....	۹۴
۴-۲-۱-خروج ابراهیم در بصره.....	۹۵
۴-۳-مهدی عباسی (۱۶۹-۱۵۸ هجری / ۷۸۵-۷۷۵ میلادی).....	۹۶
۴-۴-هادی عباسی (۱۷۰-۱۶۹ هجری / ۷۸۶-۷۸۵ میلادی).....	۹۷
۴-۵-هارون الرشید (۱۹۳-۱۷۰ هجری / ۷۸۶-۸۰۹ میلادی).....	۹۷
۴-۶-امین عباسی (۱۹۸-۱۹۳ هجری / ۸۱۴-۸۰۹ میلادی).....	۹۸

- ۹۸-۷-۴-مأمون عباسی(۲۱۸-۱۹۸ هجری / ۸۳۳-۸۱۴ میلادی).....
- ۹۹-۷-۴-فتح فارس توسط طاهر(۱۹۶ هجری / ۸۱۲ میلادی).....
- ۹۹-۸-۴-حرکت زطها در خلیج فارس.....
- ۱۰۰-۸-۴-خواستگاه و ویژگیهای گروه های جات.....
- ۱۰۴-۹-۴-معتصم عباسی(۲۳۷-۲۱۸ هجری / ۸۵۲-۸۳۳ میلادی).....
- ۱۰۴-۱۰-۴-متوکل عباسی(۲۴۷-۲۳۲ هجری / ۸۶۱-۸۴۷ میلادی).....
- ۱۰۵-۱۱-۴-معتد(۲۷۹-۲۵۶ هجری / ۸۹۲-۸۷۰ میلادی).....
- ۱۰۵-۱۱-۴-۱-قیام بردگان زنگی.....
- ۱۰۸-۱۱-۴-۲-اصل و نسب علی ابن محمد(صاحب الزنج).....
- ۱۱۰-۱۱-۴-۳-علل قیام زنگیان.....
- ۱۱۱-۱۱-۴-۴-عوامل سیاسی قیام زنگیان.....
- ۱۱۲-۱۱-۴-۵-جنگهای علی بن محمد و زنگیان علیه خلافت عباسی.....
- ۱۱۳-۱۱-۴-۶-نهر بور و جنگ حمیری ذریقه.....
- ۱۱۵-۱۱-۴-۷-فتح ابله و عبادان توسط زنگیان.....
- ۱۱۷-۱۱-۴-۸-جنگ یحیی بن محمد بحرانی با اصغجون.....
- ۱۱۸-۱۱-۴-۹-ورود مهلبی و یحیی بن خلف به سوق الاهواز.....
- ۱۱۸-۱۱-۴-۱۰-احمد بن لیثویه و جنگ علی بن ابان در شوش و شوشتر(۲۶۲ هجری / ۸۷۶ میلادی).....
- ۱۱۹-۱۱-۴-۱۱-ورود زنگیان به واسط(۲۶۴ هجری / ۸۷۸ میلادی).....
- ۱۱۹-۱۱-۴-۱۲-مسرور بلخی در اهواز و جنگ کوزک.....
- ۱۲۱-۱۱-۴-۱۳-پایان کار زنگیان(۲۶۷ هجری / ۸۸۱ میلادی).....
- ۱۲۲-۱۱-۴-۱۴-علل موفقیت قیام زنگیان.....
- ۱۲۴-۱۱-۴-۱۵-علل شکست قیام زنگیان.....
- ۱۲۸-۱۲-۴-دولت صفاریان.....
- ۱۲۸-۱۲-۴-۱-جنگ یعقوب با طوق بن مغلس و فتح کرمان(۲۵۵ هجری / ۸۶۹ میلادی).....
- ۱۲۹-۱۲-۴-۲-نبرد یعقوب لیث با حسین بن علی و فتح فارس.....
- ۱۲۹-۱۲-۴-۳-نبرد محمد بن واصل با ابن مفلح فرستاده موسی بن بغا در فارس(۲۶۱ هجری / ۸۷۵ میلادی).....
- ۱۳۰-۱۲-۴-۴-ولایت ابوساج بر اهواز.....
- ۱۳۰-۱۲-۴-۵-برگشت دوباره یعقوب لیث به فارس و جنگ با محمد بن واصل.....

عنوان	صفحه
۴-۱۲-۶-ولایت عمرو لیث در سیستان و وقایع سالهای اولیه حکومت.....	۱۳۳
۴-۱۲-۷-جنگ عمرو لیث با معتمد خلیفه عباسی.....	۱۳۳
۴-۱۲-۸-حکومت طاهر بن محمد بر سیستان، کرمان و فارس.....	۱۳۴
۴-۱۲-۹-حرکت سامانیان به سیستان و کرمان.....	۱۳۵
۴-۱۳-مستعین(۲۷۸-۲۵۲ هجری / ۹۰۰-۸۶۶ میلادی)، منتصر(۲۴۸هجری / ۸۶۲ میلادی).....	۱۳۵
۳-۱۴-معتضد(۲۸۹-۲۷۸ هجری / ۹۰۲-۸۹۱ میلادی).....	۱۳۶
۳-۱۵-قرامطه.....	۱۳۶
۳-۱۵-۱-پیدایش قرامطه.....	۱۳۹
۳-۱۵-۲-حمدان قرمطی.....	۱۴۲
۳-۱۵-۳-ابوسعید جنابی.....	۱۴۲
۳-۱۵-۴-حرکت ابوسعید به قطیف و بصره.....	۱۴۵
۴-۱۵-۵-رفتن ابوسعید به هجر.....	۱۴۵
۴-۱۵-۶-ابوطاهر جنابی.....	۱۴۵
۴-۱۵-۷-حمله ابوطاهر به بصره.....	۱۴۶
۴-۱۵-۸-جنگ ابوطاهر با یوسف بن ابی الساج(۳۱۵ هجری / ۹۲۷ میلادی).....	۱۴۶
۴-۱۵-۹-برگشت ابو طاهر به بحرین و رفتن به مکه.....	۱۴۷
۴-۱۶-مکتفی(۲۹۸-۲۹۵ هجری / ۹۰۸-۹۰۲ میلادی).....	۱۴۸
فصل پنجم: بررسی اوضاع اقتصادی شهرهای شمالی خلیج فارس و جایگاه ایرانیان در تجارت دریایی خلیج فارس	
مقدمه.....	۱۴۹
۵-۱-توجه ایرانیان به دریا نوردی در ایران باستان.....	۱۵۰
۵-۲-ارتباط با چین.....	۱۵۴
۵-۳-ارتباط با هند.....	۱۶۷
۵-۳-۱-مسیر تجارت دریایی با چین و هند(ابن خردادبه).....	۱۷۳
۵-۳-۲-مسیر دریایی تا چین(ابوزید سیرافی).....	۱۷۶
۵-۴-تجارت دریایی با آفریقا.....	۱۷۸
۵-۵-بررسی میزان مالیاتهای شهرهای جنوبی ایران در قرون اولیهی اسلامی.....	۱۸۱
۵-۶-تجارت ایرانیان در جنوب خلیج فارس.....	۱۸۸

صفحه	عنوان
۱۹۲	۵-۷- کشتی رانی در میان ایرانیان و توجه به تجارت دریایی.....
۱۹۷	۵-۸- سنت های دریایی و ابتکارات ایرانیان در دریانوردی.....
۲۰۸	۵-۹- محصولات صادراتی شهرهای جنوبی ایران.....
۲۱۲	۵-۱۰- اعراب و دریانوردی.....
۲۱۸	نتیجه گیری.....
۲۲۰	منابع و مأخذ.....

فهرست شکل ها

عنوان	صفحه
شکل ۱-۱- تصویر از فارس در نقشه ی اصطخری(اصطخری، ۱۳۷۳: ۵۴۵).....	۱۳
شکل ۱-۲- تصویر از جزایر و شهر های ساحلی خلیج فارس(اصطخری، ۱۳۷۳: ۵۵۵).....	۱۹
شکل ۱-۴- مسیر حرکت علی ابن محمد(آژند، ۱۳۶۴: ۵۹).....	۱۱۴
شکل ۲-۴- حدود متصرفات زنگیان(آژند، ۱۳۶۴: ۸۷).....	۱۲۶
شکل ۱-۵- مهر گلی چغامیش قدیمی ترین سند دریانوردی ایرانیان.....	۱۵۲
شکل ۲-۵- تصویر از شهرهای موجود در مسیر تجارت دریایی تا هند.....	۱۵۶
شکل ۳-۵- تصویر از شهر های موجود در مسیر تجاری دریایی تا چین.....	۱۵۷
شکل ۴-۴- مسیر تجارت دریایی تا هندوستان(سلسله التواریخ، ۱۳۸۱: ۱۰۴).....	۱۷۴
شکل ۵-۵- سیر تجارت دریایی ایرانیان از هند تا چین(سلسله التواریخ، ۱۳۸۱: ۱۰۴).....	۱۷۵
شکل ۶-۵- تصویر از کتبی طاق بستان.....	۱۹۵
شکل ۷-۵- الهه آب یا آ(رائین، ۱۳۵۰: ۳۹۵).....	۲۰۰
شکل ۸-۵- تصویر از کشتی غار آجانتا(حسن، ۲۵۳۵: ۱۱۸).....	۲۰۴
شکل ۷-۵- شاه را تجاری ولایت فارس(افسر، ۱۳۵۰: ۱۰۲).....	۲۱۱

فصل اول:

کلیات

۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

با آغاز سال (۸ هجری / ۶۲۹ میلادی) و پایان یافتن جنگهای داخلی پیامبر اسلام، شاهد گسترش دعوت اسلام در مناطق خارج از شبه جزیره ی عربستان هستیم. از میان مناطق جنوبی حوزه ی خلیج فارس ابتدا دو منطقه ی بحرین و عمان به دین اسلام گرایش پیدا کردند. در طی دوران خلافت ابوبکر (۱۳-۱۱ هجری / ۶۳۴-۶۳۲ میلادی) در این دو منطقه نیز شاهد شکل گیری بحران اهل رده هستیم که به سختی سرکوب گردید. در طی دوران خلافت عمر (۲۳-۱۳ هجری / ۶۴۴-۶۳۴ میلادی) این مناطق یعنی بحرین و عمان به عنوان پایگاهی برای حملات آتی اعراب به سواحل شمالی حوزه ی خلیج فارس درآمد، و اولین حمله دریایی مسلمانان و اولین باری که از کشتی استفاده کردند، در حمله ی دریایی آنها از بحرین به سواحل شمالی حوزه ی خلیج فارس بود. نکته ی جالب توجهی که همراه با فرایند فتوح در حوزه ی شمال خلیج فارس در حال شکل گیری بود سیر مهاجرت اعراب به این نواحی و سکونت در این مناطق بود. بزرگترین تحول اجتماعی در قرون اولیه ی هجری جابه جایی گسترده و بی شمار قبایل عرب از شبه جزیره ی عربستان به سمت سواحل شمالی خلیج فارس و اسکان آنان در پهنه ی گسترده ای از سواحل آن است. در متون جغرافیایی از این منطقه به عنوان "سیف" یاد

شده است که به سه بخش عمده تقسیم می شده که حوزه‌های متفاوت استقرار و حاکمیت قبایل عرب از جمله «بنی صفاق»، «ال ابی زهیر» و «بنو عماره» بوده است. از ویژگی های تجاری این دوران می توان به گسترش تجارت با چین، گسترش تجارت با حوزه ی شرق آفریقا، گسترش و توسعه ی مراکز شهری در سواحل بویژه در سواحل عمان، گسترش فنون دریانوردی اشاره کرد. با این وجود ایرانیان هنوز از جمله قشر فعال تاجر در این منطقه بودند و حضور فعالی در تجارت منطقه داشتند. به لحاظ اقتصادی از جمله مالیاتهایی که در طی حضور مسلمانان در این مناطق گرفته می شد عبارت بودند از، مالیاتهای گمرکی و مالیاتهایی بود که ده یک از بار کشتی ها به صورت نقد یا جنس گرفته می شد. از نکات قابل توجه در مورد اعراب در این دوران ایجاد بندرگاهی برای ساخت کشتی بود که آن را «دار الصنعه» می نامیدند. به لحاظ سیاسی نیز این منطقه در طول این دوران شاهد جنبشهای سیاسی زیادی بوده است که از جمله آن می توان به این موارد اشاره کرد: حرکت قرامطه به رهبری ابوسعید جنابی در سال (۲۸۶ هجری / ۸۹۹ میلادی)، حرکت زنگیان به رهبری محمد ابن علی در سال (۲۵۵ هجری / ۸۶۹ میلادی) و حضور یعقوب لیث در سال (۲۶۲ هجری / ۸۷۶ میلادی). در واقع رساله ی حاضر در صدد تبیین اوضاع سیاسی و اقتصادی حوزه ی خلیج فارس، بررسی جنبشهای سیاسی حوزه ی خلیج فارس و اهداف آنها و نقش ایرانیان در تجارت و اقتصاد منطقه ی خلیج فارس در طی سه قرن اولیه هجری می باشد.

۱-۲- اهداف تحقیق

- ۱- تبیین گشوده شدن جبهه ی دوم پس از قادسیه از طریق خلیج فارس.
- ۲- تبیین اوضاع سیاسی و اقتصادی حوزه ی شمالی خلیج فارس در طی سه قرن اولیه هجری.

۱-۳- پرسشهای و فرضیه های تحقیق

۱-۳-۱- پرسشها

- ۱- آیا اعراب برای فتح نواحی جنوب ایران بر اساس برنامه ای خاص عمل کردند و ترتیب فتوح در این مناطق به چه شکلی بوده است؟
- ۲- جنبشهای سیاسی این دوران در سواحل شمالی حوزه ی خلیج فارس چگونه شکل گرفته و بر چه اهدافی منطبق بوده اند؟

۳- جایگاه اعراب مسلمان و ایرانیان در اقتصاد خلیج فارس به چه صورت بوده است؟

۱-۳-۲- فرضیات

- ۱- حملات اولیه اعراب به حوزه ی شمالی خلیج فارس فاقد برنامه ای خاص بوده است اما بعداً هدفمند گردید.
- ۲- جنبشهای سیاسی- عقیدتی در عصر خلافت عباسی در سواحل حوزه ی شمالی خلیج فارس باعث ضعف خلافت^۳ در این منطقه گردید.
- با حضور اعراب در خلیج فارس باز هم ایرانیان نیروی برتر تجاری دریایی حوزه ی خلیج فارس بوده اند.

۱-۴- روش تحقیق و مراحل آن

روش تحقیق تاریخی و شیوه جمع آوری اطلاعات کتابخانه ای است و بر استفاده از شیوه ی تدوین توصیفی تحلیلی تاریخی و انتخاب تئوری ها و تبیین آنها و ایجاد فرضیه ها و هدفمند کردن رساله به سمت اهداف علمی و نتیجه گیری بر مبنای تئوری ها می باشد. در این رساله استفاده از منابع اولیه با توجه به حجم فراوان منابع اسلامی و ارتباط با موضوع می تواند به نتایج ثمر بخشی برسیم.

۱-۵- پیشینه ی تحقیق

- مشکور، محمد جواد، تهران، (۱۳۴۷)، که در کتاب خود، ایران در عهد باستان، به بررسی سیر فتوح مسلمانان در سواحل جنوبی ایران و فتح جزایر حوزه خلیج فارس می پردازد. هر چند که فرایند فتوح در این حوزه را به صورت کامل بیان نمی کند و تنها به بخشی از این فتوحات در شهرهای بزرگ اشاره می کند.
- حسین، عمادزاده، (۱۳۶۱)، که در کتاب خود، تاریخ جهان اسلام، راجع به دریا نوردی و کشتی سازی در تمدن اسلامی و کشتی رانی در سواحل خلیج فارس بحثی را دارد.
- زرین کوب، عبد الحسین، (۱۳۷۱)، که در کتاب خود، ایران بعد از اسلام، به بررسی ورود اسلام به ایران و فتوح مسلمانان در ایران به ویژه در نواحی حوزه خلیج فارس حاوی اطلاعاتی می باشد.
- اشپولر، برتولد، (۱۳۷۳)، که در کتاب خود، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، به بررسی اقتصاد، کشتی رانی و وضعیت مالیاتی، ایران در دوران اسلامی، می پردازد و همچنین نگاهی به اقتصاد نواحی جنوبی ایران و حوزه های مالیاتی و میزان مالیات این مناطق دارد.

- ایگناتی یولیا نویچ، کراچوفسکی، (۱۳۷۹)، اصل این کتاب - تاریخ نوشته های جغرافیا در جهان اسلام - به زبان روسی است، و ترجمه ابوالقاسم پاینده، و حاوی اطلاعاتی راجع به منابع جغرافیایی دریا نوردی در نزد عربان و ترکان و دریانوردی در دریاها است.

۱-۶- معرفی گزیده ای از منابع

۱-۶-۱ منابع جغرافیایی

" **صوره الارض** " ابن حوقل (۱۳۴۵)، این کتاب از جمله منابع جغرافیایی است که در آن به شرح حال پادشاهان و بیان وقایع تاریخی پرداخته است. براساس گفته های خود او در سال (۳۳۱ هجری / ۹۴۲ میلادی) به قصد مطالعه راجع به کشورها و ملتهای مختلف و نیز به منظور تجارت از بغداد قصد سفر کرده است و در طول این مسافرت با اصطخری نیز دیدار داشته است. وی برای نوشتن این کتاب خود به سفرهای طولانی دست زده است و از طرف دیگر مقداری از اطلاعات خود را از مسافران و بازرگانانی گرفته است که در شهرها دیدار کرده است. وی قسمتی از کتاب خود را صرف شرح سرزمین ایران کرده است، و از جمله اولین نویسندگانی است که راجع به کشورهای شمال غربی اطلاعاتی را در کتاب خود آورده است از جمله روسها، بلغارها و خزرها. همچنین در بررسی جغرافیای تاریخی شهرهای شمالی حوزه خلیج فارس و تجارت این شهرها حاوی اطلاعات فراوانی می باشد، چرا که با تجاری که از شهرهای مختلف بوده اند دیدار داشته است و خود وی نیز به کار تجارت می پرداخته، همچنین به عنوان یک جغرافیای نگار توصیف او از شهرهای ساحلی حوزه خلیج فارس داری اهمیت می باشد، که در بحث جغرافیای تاریخی شهرهای ساحلی خلیج فارس مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین در این کتاب اشاراتی به محصولات صادراتی بعضی از این شهرهای شده است.

" **اشکال العالم** " ابوالقاسم ابن احمد جیهانی (۱۳۶۸) از جمله نویسندگان نیمه ی دوم قرن چهارم هجری است. کتاب اشکال العالم تالیف وی یکی از کتابهای جغرافیایی کشورهای اسلامی است. کتاب وی، مخصوصاً از لحاظ اوضاع جغرافیایی خراسان در آن زمان و همچنین نقشه های راهها، اهمیت فراوانی دارد. بر اساس گفته های متن کتاب جیهانی خود به زیارت خانه ی خدا رفته است و شهرهای شام، فلسطین، مصر و عراق را گشته است. در عبادان و بصره بوده و با کشتی از عسکر مکرم تا اهواز رفته است. وی علاوه بر اینکه این شهرها را گشته است و از آنها دیدن نموده است در این شهرها از گردشگرانی که برای تجارت و کارهای دیگر به این مناطق آمده اند، راجع محل زندگی آنها اطلاعات جمع آوری کرده است. همانطوری که ابو عبدالله

محمد بن احمد جیهانی در سال (۳۶۵ هجری / ۹۷۶ میلادی) در حال پیری نامزد وزارت بوده ابوالقاسم بن احمد جیهانی نیز در آن دوره می زیسته است که از سامانیان به ترتیب تا نوح بن منصور در کتاب خود یاد کرده است. متن کتاب نشان می دهد که ابوالقاسم بن احمد جیهانی قبل از سال (۳۲۰ هجری / ۹۴۱ میلادی) در زمان خلافت المقتدر در سیرو سیاحت بوده و به زیارت مکه رفته است. در این کتاب به تجارت و جغرافیای سواحل خلیج فارس اشاره شده است. مسافرت های دریایی و اشاره به سفرهای دریایی خود در این کتاب نیز داری اهمیت می باشد، که از اهمیت دریانوردی در این منطقه حکایت می کند. همچنین اشارات او به مسیر های تجاری و شاهراه های تجاری نواحی جنوبی ایران داری اهمیت می باشد.

”مسالك و ممالك“ ابن خردادبه (۱۳۷۱) پدرش فرمان دار طبرستان بوده است و او خود از کارگزاران دستگاه عباسی و مأمور دیوان برید در ایران بوده است. تالیف این کتاب به زبان عربی بوده است، چون خود نویسنده مسئولیت برید منطقه ی جبال را داشته است و اطلاعات زیادی راجع به تجارت و راه های تجاری دارد. یکی از مهمترین نکات موجود در کتاب او این است که مسیر دریایی تا چین را در کتاب خود آورده است و از جمله معدود نویسندگانی است که به این راه دریایی تا چین اشاره کرده است. وی به دلیل نزدیکی به دربار خلافت به آرشو خلافت عباسی دسترسی داشته است. از جمله مطالبی که در این کتاب به آنها توجه شده است، پادشاهان زمین و القاب آنها، راهها، تقسیمات سرزمینها، اقوام و نژادها جزایر، و اطلاعات تاریخی است. نویسنده آن با ذکر چگونگی هر منطقه، آگاهی های بسیاری از مالیات ها و خراج آن محل را ارائه می دهد. این کتاب به دلیل توجه به مسیرهای تجارت دریایی و توجه به اقتصاد نواحی جنوبی ایران از جمله اشاره به محصولات صادراتی شهر های جنوبی و اشاره به بحث مالیات در این نواحی دارای اهمیت می باشد.

۱-۶-۲- منابع دسته اول

”تاریخ طبری“ نوشته ی محمد بن جریر طبری (۱۳۶۶) این کتاب، تاریخ را از زمان خلقت شروع کرده و سپس به نقل داستان پیامبران و پادشاهان می پردازد. در بخش بعدی کتاب، طبری به نقل تاریخ پادشاهان ساسانی می پردازد، و از آنجا به نقل زندگی پیامبر اسلام، حضرت محمد (ص) می پردازد. در این کتاب وقایع پس از شروع تاریخ اسلامی (مقارن با هجرت به مدینه) به ترتیب سال تنظیم شده و تا سال (۲۹۳ هجری شمسی / ۳۰۱ میلادی) را در بر می گیرد، همچنین این کتاب مأخذ عمده تمام کسانی واقع شده است که بعد از طبری به تألیف تاریخ اسلام پرداخته اند. این کتاب حاوی اطلاعات ارزشمندی راجع به جریان فتوحات نواحی شمالی

حوزه شمالی خلیج فارس می باشد. همچنین از جمله مهمترین منابعی است که در آن جریان حرکت زنگیان در این حوزه را بیان کرده است و بعد از خود منبع کتب مختلفی قرار گرفته است. همچنین از جمله منابع اولیه می باشد که در آن می توان به بررسی اوضاع سیاسی خلیج فارس در دوران مورد بحث پرداخت.

الکامل "ابن اثیر" نوشته های که از ابن اثیر به جای مانده است عموماً درباره ی تاریخ است. از جمله آثار او می توان به این موارد اشاره کرد.

۱- الباب فی التهذیب الانساب که بازنویسی از کتاب الانساب است.

۲- أسد الغابة معرفة الصحابة، کتابی است در علم رجال که شمال زندگی نامه تعدادی از بزرگان است.

۳- التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية، این کتاب شرح حال خاندان عمادالدین زنگی بن قسیم الدوله ی آق سنقر است.

۴- الکامل في التاريخ، کتاب وی نزدیک به تاریخ طبری است، البته در برخی جاها اطلاعات بیشتری را نسبت به تاریخ طبری دارد، اما روش نوشتن هر دو آنها با هم تفاوت دارد. کتاب الکامل او یک کتاب تاریخ عمومی است و از جمله مشهورترین آثار ابن اثیر به شمار می آید، که بیشتر آن درباره تاریخ اسلام است. ابن اثیر کتاب خود را از نخستین روزگار آغاز کرده و تا پایان سال (۶۲۸ هجری / ۱۲۳۰ میلادی) یعنی دو سال پیش از مرگش ادامه داده است. منبع اصلی وی تا اواخر قرن سوم، تاریخ طبری بوده است.

یکی از مهمترین منابع است که جریان قرامطه را به صورت کامل آورده است. همچنین در بررسی جریان فتوح جز منابع مهم به شمار می رود.

الکامل را باید تنها کتابی دانست که به همه ی دولت های اسلامی در تمامی سرزمین ها پرداخته است. علاوه بر ذکر همه رویدادهای بزرگ و طولانی، در پایان هر سال به رویدادهایی که کوتاه و در درجه بعدی از اهمیت قرار دارند اشاره کرده و تاریخ مرگ مشهورین از علما و شخصیت های مختلف را آورده است. اهمیت این کتاب در بیان حوادث و رویدادهای است که در نواحی خلیج فارس اتفاق افتاده از جمله اشارات او به حرکت زنگیان، قرامطه، لشکر کشی های صفاریان به فارس حائز اهمیت می باشد.

"تاریخ یعقوبی" نوشته ی احمد بن واضح یعقوبی (۱۳۸۲) از قدیمترین تاریخهای عمومی به عربی است. این کتاب خلاصه ای از تاریخ جهان از آغاز تا اواسط سده ی سوم هجری است. وی از جمله طبقه ی کارمند دولت بوده است. مدتهای زیاده در ارمنستان و خراسان ساکن بوده است به فلسطین و هند مسافرتهای را داشته است و مدتهای را در مصر و مغرب سکونت داشته است. مناطق مسکون جهان را چهار قسمت کرده است، که در آن